

Գրետա ԱՐԶՈՒՄԱՆՅԱՆ

*ԼՂՀ Վերաքննիչ դատարանի դատավոր,
իրավագիտության թեկնածու*

ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ԴԱՏԱԿԱՆ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՈՐՈՇ ՀԱՐՑԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Միջազգային իրավական ակտերով սահմանված դատական պաշտպանության իրավունքը՝ նրա ժամանակակից նշանակությամբ մեր երկրում նորմատիվ իրավական ձևակերպում է ստացել 1995թ. ընդունված Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությամբ: ՀՀ Սահմանադրության (2005թ. նոյեմբերի 27-ի փոփոխություններով) 18-րդ հոդվածի համաձայն՝ յուրաքանչյուր ոք ունի իր իրավունքների և ազատությունների դատական, ինչպես նաև պետական այլ մարմինների առջև իրավական պաշտպանության արդյունավետ միջոցների իրավունք: Ինչպես հայտնի է, Սահմանադրության ընդունումից առաջ իրավական հակամարտությունների զգալի մասը օրենսդրորեն հանված էր դատական ենթակայությունից ու պաշտպանվում էր գերազանցապես վարչական կարգով: Սահմանադրության ընդունումից հետո դատական պաշտպանության իրավունքը՝ որպես հիմնարար և անօտարելի իրավունք, հետագա զարգացում է ստացել հայրենական օրենսդրության մեջ: 1998թ. ընդունված ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 13-րդ հոդվածի 1-ին և 3-րդ մասերի համաձայն. «Քաղաքացիական իրավունքների պաշտպանությունը, Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքով սահմանված գործերի ենթակայությանը համապատասխան, իրականացնում է դատարանը: Վարչական կարգով քաղաքացիական իրավունքների պաշտպանությունն իրականացվում է միայն օրենքով նախատեսված դեպքերում: Վարչական կարգով ընդունված որոշումը կարող է բողոքարկվել դատարան»:

Դատական պաշտպանության իրավունքն ամրագրվել է նաև 2007թ. ընդունված ՀՀ դատական օրենսգրքում: «Դատական պաշտպանության իրավունքը» վերտառությամբ նրա 7-րդ հոդվածում ասվում է, որ յուրաքանչյուր ոք ունի իր խախտված իրավունքների և ազատությունների դատական պաշտպանության իրավունք: Ոչ ոք չի կարող զրկվել արդարության բոլոր պահանջների պահպանմամբ իրավասու, անկախ և անկողմնակալ դատարանի կողմից ողջամիտ ժամկետում իր գործի հրապարակային քննության իրավունքից: Յուրաքանչյուր ոք իրավունք ունի դատական պաշտպանության իրավունքն իրականացնել ինչպես իր ներկայացուցչի կամ պաշտպանի միջոցով, այնպես էլ անձամբ:

Այսինքն՝ դատական պաշտպանության սահմանադրական իրավունքը յուրաքանչյուրի արդարադատության իրավունքն է, իրավունքների և ազատությունների պաշտպանությունը դատարանի միջոցով: Այն պատկանում է ոչ միայն ՀՀ քաղաքացիներին ու կազմակերպություններին, այլև օտարերկրյա ֆիզիկական և իրավաբանական, ինչպես նաև քաղաքացիություն չունեցող անձանց:

Ներկայում դատական իշխանությունը Հայաստանի Հանրապետությունում իրականացվում է սահմանադրական, քաղաքացիական, վարչական և քրեական դատավարության ձևերով: Քաղաքացիական դատավարության հայցային վարույթի կարգով քննվում են քաղաքացիական բառի լայն իմաստով (քաղաքացիական, ընտանեկան, հողային, բաժնետիրական և այլն) իրավահարաբերություններից ծագող վեճերը:

Սահմանադրական նորմերի առանձնահատկությունն այն է, որ դրանք, սովորաբար, իրացվում են այլ նորմերի համակցությամբ, որի հետ կապված առաջանում է սահմանադրական և այլ իրավահարաբերությունների բարդ կազմ: Քաղաքացիական գործերով այդ իրավահարաբերությունների կազմում իբրև իրավագոր անձ հանդես են գալիս գործին մասնակցող անձինք, իբրև պարտավոր անձ պետության անունից հանդես է գալիս դատարանը, իսկ դա-

տական ակտերի հարկադիր կատարման դեպքերում՝ նաև հարկադիր կատարման ծառայությունը: Այդ ծառայության աշխատանքն արդարադատություն չի համարվում, սակայն պայմանավորված է դրանով, քանի որ կատարելով դատական ակտը, հարկադիր կատարողն ավարտում է դատական պաշտպանության իրավունքի իրացումը: Հենց պետությունն է հանդես գալիս վիճելի նյութական հարաբերությունների մասնակիցների սուբյեկտիվ նյութական իրավունքների երաշխավորի դերում:

Դատական պաշտպանության իրավունքի մասին ՀՀ Սահմանադրության ու ՀՀ դատական օրենսգրքի նորմերում խոսքը գնում է իրավունքների ու ազատությունների պաշտպանության մասին, սակայն ճյուղային դատավարական օրենսդրությունը, որպես արդարադատության հիմնական նպատակ, անվանում է նաև քաղաքացիների և իրավաբանական անձանց օրինական շահերի պաշտպանությունը:

Այսպես, օրինակ, ՀՀ քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքի 2-րդ հոդվածի 1-ին մասում ասվում է, որ շահագրգիռ անձն իրավունք ունի այդ օրենսգրքով սահմանված կարգով դիմել դատարան՝ Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությամբ, օրենքներով և այլ իրավական ակտերով սահմանված կամ պայմանագրով նախատեսված իր իրավունքների, ազատությունների և օրինական շահերի պաշտպանության համար: Նույն հոդվածի երկրորդ մասն այդ իրավունքը վերապահում է նաև այդպիսի պաշտպանությամբ հանդես գալու իրավասություն ունեցող անձանց: Ընդամին շահագրգիռ անձը, իրացնելով դատական պաշտպանության իրավունքը, ինքնուրույն է որոշում, թե ինչ պահանջ և ինչ ձևով՝ հայցադիմումի (հայցային վարույթում), թե դիմումի (հատուկ վարույթում) ներկայացնի դատարան:

Իրավաբանական գրականության մեջ գոյություն ունի տեսակետ, համաձայն որի՝ յուրաքանչյուր սուբյեկտիվ իրավունքի հիմքում ընկած է այս կամ այն շահը, օրինական շահերը միջնորդավորված են կոնկրետ սուբյեկտիվ իրավունքներով: Ուստի, սուբյեկտիվ իրավունքի պաշտպանությունը միաժամանակ հանդիսանում է օրինական շահի պաշտպանություն: Իրավունքները և ազատությունները՝ որպես դատական պաշտպանության առարկա, իրենցից ներկայացնում են որոշակի սուբյեկտիվ իրավունք, այսինքն՝ անձի հնարավոր (թույլատրելի) վարքագծի չափ՝ օբյեկտիվ իրավունքով նախատեսված իր օրինական շահերը պաշտպանելու համար²: Քանի որ սուբյեկտիվ իրավունքն օրինական շահի բավարարմանն ուղղված իրավագոր անձի իրավունքն է՝ իր սեփական (կամ օտար) վարքագծի նկատմամբ, այդ շահն անխզելիորեն կապված է սուբյեկտիվ իրավունքի հետ, հանդիսանում է նրա էական տարրը: Հետևաբար, օրինական շահը գոյություն ունի ոչ թե ինքնին, այլ սուբյեկտիվ իրավունքի ձևով³:

Հեղինակների մյուս մասը օրինական շահի տակ նկատի են ունենում սոցիալական պահանջունքներ, որոնց օրենքն իր պաշտպանության տակ է վերցնում՝ նրանց կրողին ոչ թե սուբյեկտիվ նյութական իրավունքներ, այլ պաշտպանության դատական կամ այլ իրավական ձևերին դիմելու իրավունք տալու ճանապարհով: Օրինական շահը դատական պաշտպանության առարկա է հանդիսանում քաղաքացիական դատավարության հատուկ վարույթում: Հայցային վարույթում դատական պաշտպանության առարկա են հանդիսանում իրավունքները, ազատությունները, օրինական շահերը (օրենքով պաշտպանվող շահերը): Օրինական շահը՝ որպես դատական պաշտպանության ինքնուրույն առարկա, հայցային վարույթում հանդես է գալիս, օրինակ, պատվի, արժանապատվության, գործարար համբավի պաշտպանության, գործարքներն անվավեր (առոչինչ) ճանաչելու հայցերում:

Ակնհայտ է, որ դատավարական նորմերում նույնպես օրենսդիրը որոշակի տարբերություններ է դնում համապատասխան հասկացությունների մեջ: Հակառակ դեպքում անհրաժեշտություն չէր լինի օգտագործելու «իրավունքներ», «ազատություններ», «օրինական շահեր», «օրենքով պաշտպանվող շահեր» եզրույթները:

Նման տարբերակումը, ակնհայտորեն, կապված է այն բանի հետ, որ ի տարբերություն օրինական շահի, սուբյեկտիվ նյութական իրավունքը՝ որպես դատական պաշտպանության առարկա, ենթադրում է իրավահարաբերության մասնակցի հնարավոր վարքագծի բավականաչափ հստակ որոշում: Իրավունքի և օրինական շահի միջև չկան անհաղթահարելի սահ-

մաններ և իրավաբանական պրակտիկայի զարգացմանը զուգընթաց իրավագոր անձի կամահայտնությունների առավել հաճախ հանդիպող նմուշներն օրենսդիրն ի վիճակի է ամրագրելու սուբյեկտիվ իրավունքի իրավագորությունների տեսքով4: Այդ առումով օրինական շահը նույնպես հնարավոր (թույլատրելի) վարքագծի չափ է՝ ամրագրված օբյեկտիվ իրավունքում, թող որ բոլորովին ընդհանուր ձևով5:

Հետևաբար՝ ՀՀ քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքում օգտագործելով «իրավունք», «օրինական շահ», «օրենքով պաշտպանվող շահ» եզրույթները, օրենսդիրը նկատի ունի միևնույն կարգի իրավական երևույթները, սակայն հնարավոր վարքագծի կոնկրետացման (հստակեցման) տարբեր աստիճաններով:

«Իրավունք» և «օրինական շահ» հասկացությունների տարբերությունները համեմատելի են «իրավունք» և «ազատություն» հասկացությունների տարբերությունների հետ: Իր իրավաբանական բովանդակությամբ ազատությունը նույնպես հանդիսանում է սուբյեկտիվ իրավունք: Որպես մարդու բնական վիճակ՝ ազատությունը պետականորեն միավորված հասարակության մեջ իրացվում է բնական իրավունքների միջոցով, որոնք պետության կողմից ճանաչվելուց և իրավական նորմերում ամրագրվելուց հետո դառնում են նրա սուբյեկտիվ իրավունքները: Սակայն իրավունքների ճանաչումը՝ որպես ազատության իրացման միջոց, ամեննին չի նշանակում, թե այդ երկու հասկացությունները նույնական են և դրանց միջև չկան տարբերություններ: Ընդունված տեսակետ է, որ ազատության դեպքում անձն ունի առավել ինքնորոշման հնարավորություն, քան իրավունքի դեպքում, որ ազատությունը առավելապես առնչվում է անձի այնպիսի իրավագորությունների հետ, որոնք մատնանշում են նրա ինքնուրույնության ոլորտները (խղճի, հավատքի, մտքի, ստեղծագործության ազատություն): Մովորաբար, նորմատիվորեն ամրագրվում են ազատությունից օգտվելու ընդհանուր կանոնները, որոնց հետևելը թույլ է տալիս գործելու սեփական հայեցողությամբ: Միևնույն ժամանակ ցանկացած ազատություն իրավունք է՝ ստեղծելու պայմաններ, որոնք օժանդակում են այդ ազատության իրականացմանը: Համապատասխանաբար արդարադատության նպատակները և իրավունքի պաշտպանության առարկան բնութագրելու համար իրավունքները, ազատությունները և օրինական շահերը կարող են անվանվել մեկ միասնական հասկացությամբ՝ իրավունքներ6:

Քաղաքացիական դատավարության հայցային վարույթում իրավունքի պաշտպանության հարցը դատարանի առջև դնում է հայցվորը: Սակայն քաղաքացիական գործերով դատական պաշտպանություն տրվում է ոչ միայն հայցվորին, այլև գործով մասնակցող մյուս անձանց:

Այսպես, հայցային վարույթի գործերով դատարանն իր վճռով պարտավոր է բավարարել հայցվորի պահանջը և պաշտպանել նրա իրավունքները, եթե դրանք ոչ իրավաչափ կերպով խախտվել կամ վիճարկվել են պատասխանողի կողմից, սակայն հայցն անհիմն լինելու դեպքում դատարանը պարտավոր է մերժել հայցվորի պահանջը՝ դրանով իսկ պաշտպանելով պատասխանողի անհիմն կերպով վիճարկվող իրավունքները: Ինքնուրույն պահանջներ ներկայացնող երրորդ անձինք, մտնելով հայցվորի ու պատասխանողի միջև արդեն իսկ ծագած դատավարության մեջ, հետապնդում են իրենց սեփական իրավունքները պաշտպանելու նպատակը: Ինքնուրույն պահանջներ չներկայացնող երրորդ անձինք հայցվորին կամ պատասխանողին (նայած, թե ում կողմից են մասնակցում) օգնում են նրանց իրավունքների պաշտպանության հարցում: Սակայն բոլոր դեպքերում նրանք հետապնդում են նաև իրենց իսկ շահերը պաշտպանելու նպատակը, քանի որ դատարանի վճիռն իր բովանդակությամբ առանձին դեպքերում երրորդ անձանց նկատմամբ առաջացնում է հետադարձ պահանջի իրավունք7:

Ի տարբերություն դատական պաշտպանության առարկա հանդիսացող սուբյեկտիվ նյութական իրավունքի՝ դրա պաշտպանության իրավունքն ամենից առաջ հանդիսանում է սուբյեկտիվ դատավարական իրավունք, որովհետև նրան միշտ թղթակցում է ոչ թե նյութական իրավահարաբերության սուբյեկտի, այլ դատարանի պարտականությունը: Առանց շահագրգիռ անձի կողմից դատարանին դիմելու, դատարանի կողմից քաղաքացիական գործ հարուցելու, օրենքով սահմանված ընթացակարգով վեճը քննելու և լուծելու, անհրաժեշտության

դեպքում՝ նաև դատական վճռի ճշտությունը (վերադաս դատարանի կողմից) ստուգելու, ինչպես նաև այն կատարելու անհնար է ոչ իրավաչափ կերպով խախտված կամ վիճարկվող իրավունքի պաշտպանությունը: Դրա հետ մեկտեղ, դատական պաշտպանության իրավունքն ունի նաև նյութաիրավական բնույթ, քանի որ պաշտպանության ենթակա է միայն ոչ իրավաչափորեն խախտված կամ վիճարկվող իրավունքը. օրինական և հիմնավորված վճիռ կայացնելու համար անհրաժեշտ է ճիշտ պարզել վիճելի իրավահարաբերությունների բնույթը, կողմերի սուբյեկտիվ նյութական իրավունքի բովանդակությունը: Դիմելով դատական պաշտպանության՝ շահագրգիռ անձը հետապնդում է նյութական իրավունքը պաշտպանելու նպատակ, սակայն այդ իրավունքի առկայությունը, այն խախտելու կամ վիճարկելու փաստերը դեռևս անհրաժեշտ է ապացուցել մրցակցային դատավարությունում, որում դատարանի լուծմանը հանձնված վեճի մասնակիցներն օժտվում են դատավարական լայն իրավունքներով, որոնք կազմում են դատական պաշտպանության նրանց սուբյեկտիվ իրավունքի բովանդակությունը: Դրա իրացումը չի կարող հանգեցնել միայն վեճի լուծման՝ դատավարության այս կամ այն սուբյեկտի համար բարենպաստ արդյունքին:

Այսպես, եթե հայցվորը մրցակցային դատավարությունում, որում պատասխանողին տրվել են հայցից պաշտպանվելու՝ օրենքով նախատեսված բոլոր իրավունքները, ապացուցում է իր պահանջների իրավաչափությունը, ինչը հաստատվում է դատարանի վճռով, ապա դա չի նշանակում, որ պատասխանողը չի իրացրել դատական պաշտպանության իր իրավունքը, այլ նշանակում է, որ նա դատական պաշտպանության իրավունքի իրացման ժամանակ չի կարողացել ապացուցել իր պահանջի իրավաչափությունը և չի հասել այն արդյունքին, որին ձգտել է՝ պաշտպանվելով հայցից: Մրցակցային դատավարության արդյունքում հայցի մերժման դեպքում դատական պաշտպանության նրա դատավարական իրավունքը դատարանի կողմից դատավարության բոլոր կանոնների պահպանման դեպքում նույնպես իրացված կլինի, թեկուզև նա չի կարողացել ապացուցել իր պահանջների իրավաչափությունը, որի պատճառով նրա նյութական հավակնությունները չեն իրականացվել:

1. **Гукасян Р. Е.** Проблема интереса в советском гражданском процессуальном праве. Саратов, 1970, с. 38.
2. **Марченко М. Н.** Теория государства и права. М., 2002, с. 587.
3. **Мотовиловкер Е. Я.** "Интерес как сущностный момент субъективного права" /цивилистический аспект/. Правоведение, 2004, N4, с. 52-62.
4. **Краснов А.Б.** Законный интерес в гражданском и арбитражном процессе.//Закон и право, 2004, N4, с. 16-19.
5. **Жилин Г.А.** О праве на судебную защиту при определении гражданских прав и обязанностей. Материалы Всероссийской научно-практической конференции. Краснодар, 2006.
6. **Жилин Г.А.**, там же.
7. **Պետրոսյան Ռ.Գ.** Հայաստանի քաղաքացիական դատավարություն, Երևան, 2007, էջ 224: